

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Ярош Ярослав Богданович,

доктор політичних наук, професор,
декан факультету історії, політології та національної безпеки
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8376-8979

Бугайчук Антон Павлович,

здобувач докторантської програми PhD
кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-1107-9258

У статті досліджено історичні аспекти формування інститутів та нормативно-правової бази здійснення екологічної політики в Україні від найдавніших часів до здобуття незалежності у 1991. Також проаналізовано ключові історичні аспекти, які впливали на формування екологічної свідомості населення України і ставлення суспільства до захисту довкілля та природокористування. Встановлено, що типова господарська діяльність аж до індустріальної революції у XVIII-XIX ст. мала екстенсивний характер, тобто нарощуванні виробництва відбувалося за рахунок розорювання нових земель, вирубування лісів, збільшення обсягів полювання чи риболовлі без значного акценту на зростання їх ефективності. Перші законодавчі акти Київської Русі, Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої регулювали землекористування, полювання, рибальство, лісокористування та іншу господарську діяльність. До початку XX ст. на більшості території України, окрім частково індустріалізованих районів Донбасу та нафтовидобувних районів Галичини, економіка залишалася переважно аграрною. Питання охорони довкілля до XX ст. були справою окремих дворян ентузіастів та вчених, які розвивали мережу гуртків та товариств охорони природи. На початку XX ст., зокрема у часи Української революції 1917-1921 рр. спостерігається часткове відродження природоохоронної справи. Суттєвий доробок у галузі природокористування та природоохорони створили науковці В. Вернадський, М. Шарлемань, П. Тутковський, В. Талієв та ін. Суттєвої шкоди довкіллю у XX ст. завдали дві світові війни та радянська політика «підкорення природи». Йдеться як про прямі наслідки бойових дій, так і про суттєве зростання попиту на ресурси і продовольство, що змусило виробників зосередитися короткостроковому нарощуванні продуктивності за рахунок нераціонального природокористування. Відродження природоохоронного руху на території України розпочалося наприкінці XX ст. в середовищі дисидентів, які протестували проти варварського знищення довкілля та ігнорування права людини на проживання у здоровому довкіллі. Суттєвим стимулом для піднесення цього руху стала Чорнобильська катастрофа 1986 р. Вона змусила значну кількість активних громадян мобілізуватися на захист довкілля та закласти основу для громадсько-політичних інституцій екологічного спрямування вже в незалежній Україні.

Ключові слова: Україна, екологічна історія, екологічна політика, екологічна свідомість, екологічні громадські організації.

Yarosh Yaroslav, Buhaichuk Anton. Historical aspects of environmental policy formation on the territory of Ukraine

The article examines the historical aspects of the formation of institutions and the legal framework for the implementation of environmental policy in Ukraine from the earliest times until 1991. It also analyzes the key historical aspects that influenced the formation of the ecological consciousness of the population of Ukraine and public opinion on environmental exploitation and protection. It was established that the typical economic activity until the industrial revolution in the XVIII-XIX centuries had an extensive character, i.e., the increase in production was due to the plowing of new lands, cutting down forests, increasing the amount of hunting or fishing without a significant emphasis on increasing their efficiency. The first legislative acts

of Kyivan Rus, the Grand Duchy of Lithuania and the Commonwealth regulated land use, hunting, fishing, forest use and other economic activities. Until the beginning of the XX century in most of the territory of Ukraine, except for the partially industrialized regions of Donbas and the oil-producing regions of Galicia, the economy remained mainly agrarian. Issues of environmental protection until the XX century were the work of individual noblemen, enthusiasts and scientists, who developed a network of circles and societies for the protection of nature. At the beginning of the XX century, in particular, during the Ukrainian revolution of 1917–1921, a partial revival of environmental protection was observed. Scientists V. Vernadskyi, M. Charleman, P. Tutkovskyi, V. Taliyev, and others created a significant development in the field of nature management and conservation. Significant damage to the environment in the XX century was caused by two world wars and the Soviet policy of "subjugation of nature". These were the direct consequences of hostilities and the significant increase in demand for resources and food, which forced producers to focus on short-term productivity growth. The revival of the nature protection movement on the territory of Ukraine began at the end of the XX century among dissidents who protested against the barbaric destruction of the environment and ignoring the human right to live in a healthy environment. The Chernobyl disaster of 1986 was a significant stimulus for the rise of this movement. It forced a significant number of active citizens to mobilize for the protection of the environment and lay the foundation for public and political institutions of environmental orientation in independent Ukraine.

Key words: Ukraine, environmental history, environmental policy, environmental awareness, environmental public organizations.

Екологічна політика є одним із важливих компонентів політичної діяльності та управління, які стосуються питань довкілля та використання природних ресурсів. При цьому особливості здійснення екологічної політики на різних рівнях визначаються різними аспектами, зокрема нормативно-правовою базою, громадською думкою, історичними традиціями тощо.

Зокрема для розуміння сучасних підходів у здійсненні екологічної політики в Україні варто дослідити низку історичних аспектів формування сучасного стану довкілля, суспільної свідомості щодо ставлення до нього, урядових та неурядових інституцій, що відповідають за питання взаємодії людини та довкілля, зокрема:

- розвиток української політичної та правової думки у частині екологічної політики та екологічного права;
- чинники формування суспільної свідомості в частині сприйняття і взаємодії людини із довкіллям;
- вплив держав, які контролювали територію України впродовж історії, на довкілля.

Це допоможе зрозуміти історичні передумови сучасних особливостей екологічної політики в сучасній Україні та формування громадської думки із цього приводу. Зокрема такі історичні передумови, на нашу думку, є вирішальними факторами, що визначають сучас-

ний рівень розвитку та впливу екологічних політичних партій та неурядових організацій в Україні.

Екологічна політика – це політичну діяльність, що торкається пов'язаної з нею сфери управління, система специфічних політичних, юридичних та інших заходів, що використовуються державою з метою управління екологічною ситуацією та забезпечення раціонального використання природних ресурсів на території країни [1].

Перші форми природоохоронних заходів в Україні були пов'язані із релігією, зокрема поклонінням природі та фетишизму. В межах таких релігійних уявлень мешканців території України певні природні локації чи об'єкти були наділені надприродною силою, або ж пов'язані із надприродними істотами. Це зумовлювало особливе ставлення до певних екосистем, певних видів тварин, рослин, грибів, неживих об'єктів, в тому числі їх охорону.

Г. Лозко відзначає, що в традиції українського язичництва місцями для давніх святилищ могли бути священні гаї, ліси, джерела. Також священними були окремі породи дерев, зокрема дуб, береза, липа, верба, вишня, які росли біля храмів. У священних гаях забороняли рубати дерева, рвати квіти, ловити пташок. Таким чином, у культурі давніх мешканців території України, зокрема

давніх слов'ян, природоохоронна діяльність була суттєво пов'язана із релігійними віруваннями. Специфічні природні локації, види рослин, тварин, птахів вважалися священними, тому були під особливим захистом. Відповідно, першою соціальною групою, яка була нерозривно пов'язана із релігійно мотивованим захистом природи, були волхви, шамани та інші представники духовенства. Також саме поклоніння язичницьким богам та духам природи сприяло формуванню у свідомості давніх мешканців території України переконань, знань, умінь та навичок щодо захисту і сталої взаємодії із природою [2, с. 37].

Тим не менш, методи господарювання давніх мешканців території України, зокрема давніх слов'ян, а потім і населення Київської Русі, були сталими та не передбачали активної та часто нераціональної експлуатації природи. Важливу роль у економіці Київської Русі відіграла заготівля хутра. Княгиня Ольга в рамках організації управління державою запровадила «ловища» і «перевесища», тобто спеціальні території, на яких заготовляли хутро для держави на продаж. Також Ольга сприяла кращій організації галузі бортництва, тобто заготівлі меду та воску для держави. Заготівля хутра як масовий промисел, заохочуваний державою, сприяла знищенню окремих видів тварин. Р. Возяк та П. Маціборук зазначають, що масова заготівля бобрового хутра у Київській Русі та в подальшому на території України призвели до його суттєвого винищення аж до початку ХХ століття [3].

Шкідливим для довкілля були і екстенсивні методи землеробства та скотарства. В. Петегрич стверджує, що і в часи Київської Русі активно використовувалися методи екстенсивного сільського господарства, які в тому числі передбачали розорювання нових територій та знищення лісів під ріллю та пасовища [4].

Таким чином, попри суттєвий акцент на гармонію людини та природи у язичницьких віруваннях, господарська діяльність мешканців території України у дохристиянські часи була значною мірою екстенсивною, тобто перед-

бачала активне перетворення та експлуатацію природи із розширенням все більших площ освоєння, що призводило до негативних наслідків для екосистем та біорізноманіття.

Ще одним джерелом регулювання взаємовідносин людини та природи в часи Київської Русі були перші правові кодекси. Як зазначає М. Назарук, одним із перших нормативних документів, який стосувався лісоохорони, стала «Руська правда». Окремі положення цього правового кодексу містять згадки про охорону рідкісних, здебільшого мисливських звірів, птахів та дерев. Охорона мисливських звірів у період Київської Русі та в подальшому у Галицько-Волинській державі, Великому Князівстві Литовському, Польському Королівстві, Речі Посполитій була переважно зосереджена на збереженні їх для проведення полювання князівської, королівської та шляхетської еліти. Отже, в той час політична еліта бачила цих тварин як спосіб задоволення потреб привілейованих станів, але не робила акцент на цінності цих видів для довкілля чи збереженні біорізноманіття.

Схожим за специфікою було правове регулювання у Великому Князівстві Литовському та Речі Посполитій, де джерелом права були укази королів чи князів, або ж правові кодекси. Зокрема польський король В. Ягайло видав у 1423 р. указ, що передбачає охорону тварин. Його наступники також видавали подібні укази щодо охорони лисиць, турів та інших видів [5, с. 403–406].

О. Патлчук зазначає, що ще одним важливим джерелом природоохоронного права були Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр. [6]. У кожному із трьох статутів є відповідні розділи, пов'язані із природокористуванням та охороною природи. Зокрема регламентуються такі види діяльності, як полювання, заготівля деревини, збиральництво, риболовля, скотарство, бортництво тощо. Відповідні розділи статутів були спрямовані на створення нормативної бази для запобігання таким злочинам як браконьєрство, незаконні рубки та ловля риби, крадіжки мисливських птахів, захист

бджіл та меду, а також плодів у лісах та фруктових садах. Таким чином, станом на XVI ст. система управління Великим Князівством Литовським, а потім Річчю Посполитою була достатньо розвинена для розробки системних нормативно-правових актів, що регулювали зокрема взаємодію людини із природою, а також в певній мірі контролювати виконання цих норм. Розуміння та втілення механізмів контролю природокористування та охорони природи свідчить про розвиток політичної свідомості в контексті більш сталої господарської діяльності та розвитку національного господарства, яке є менш шкідливим для довкілля. Такі заходи були спрямовані передусім на максимізацію користі для людини, а не збереження природи як цінність в собі.

В контексті природоохоронних практик у Речі Посполитій важливими були мисливські угідь місцевих князів. Л. Понедельник відзначає, що на території нинішнього національного природного парку «Цуманська Пуща» з XVI ст. існували мисливські угіддя князів Чарторийських, Острозьких, Радзивілів. Князівські пущі були поділені на лісництва, на чолі яких були лісничі. Також відповідно до королівського указу склали перелік рідкісних звірів та птахів, яких необхідно було охороняти [7].

Ще одним важливим аспектом, що вплинув на специфіку взаємодії людини та довкілля та відповідно політичної і соціальної свідомості на території України, що була під контролем Речі Посполитої, став розвиток фільваркового господарства з XVI ст. Згідно із дослідженням Ю. Приходька, вони існували на основі праці селян-кріпаків, а їх власниками переважно були шляхта, магнати або інша родова знать [8]. Такий спосіб господарювання був більш орієнтований на ринкові відносини, ніж традиційне селянське господарство. Ключовим товаром у них стало зерно, яке у великих обсягах продавало Річ Посполита через порти у Балтійському морі. Тим не менш, такі методи господарювання відставали у своїй прогресивності від Північно-Західної Європи та не сприяли

масовому переходу від екстенсивного розширення сільського господарства до його інтенсифікації.

Наступним важливим чинником, що вплинув на специфіку взаємодії населення території України із природою, став науково-технічний прогрес у тісній взаємодії і розвитком методів господарювання загалом. Науково-технічна та промислова революція на території України в XIX – на поч. XX ст. відбувалася в межах розвитку Австро-Угорської та Російської імперій. Проте її масштаби не були порівнюваними із масштабами промислової революції у Великобританії, Франції, Пруссії (Німеччині).

Б. Янишин відзначає, що понад 90% населення території України станом на середину XIX ст. займалося сільським господарством [9]. Проте до кінця XIX ст. посилюються процеси урбанізації, розвитку промисловості та сфери надання послуг, що призвело до зростання частки міського населення, яке вже не так активно займалося сільським господарством.

М. Козак та М. Семенюк відзначають, що потужним драйвером розвитку промисловості на території Галичини у XIX ст. стала нафтовидобувна промисловість [10]. У цьому контексті Галичина стала одним із перших нафтовидобувних регіонів у світі. Це сприяло розвитку науки, гірничої промисловості, індустрій, пов'язаних із використанням продуктів нафтопереробки. Водночас масовий та розвиток видобувної промисловості та супутніх галузей призвів до значних соціальних змін, а також негативного впливу на довкілля.

На території Наддніпрянської України під контролем Російської імперії осередком промислового прогресу став регіон Донецького вугільного басейну (Донбасу). Активну розробку вугілля тут вели з початку XIX ст. у тісному поєднанні із розвитком металургії. Видобуток вугілля у першій половині XIX ст. відбувався примітивними методами та часто хаотично, що сприяло неконтрольованому знищенню природних екосистем заради отримання викопного палива. О. Донік відзначає, що в дру-

гій половині XIX ст. процес розробки вугілля Донбасу та зростання поселень у цьому регіоні посилив активний розвиток залізниць та притік дешевої робочої сили. Проте через погану технічну оснащеність копалень та виробництва, хаотичний видобуток, рівень екологічних стандартів був вкрай низьким, що завдало шкоди як довкіллю, так і мешканців нових поселень навколо шахт та промислових підприємств [11].

Ініціативи щодо охорони довкілля в цей час були переважно приватними та належали науковцям, академікам, представникам дворянства чи великого бізнесу. Наприклад, фундатором першого заповідника на території України «Асканія-Нова» був дворянин Ф. Е. Фальц-Фейн з 1870-х років. Як зазначає В. Давиденко, проєкт зі створення зоопарку, а потім заповідника ґрунтувався на приватних зацікавленнях та фінансових можливостях родини Фальц-Фейн [12].

Питання довкілля в публічному дискурсі просували локальні природоохоронні товариства. О. Василюк відзначає, що серед їх природоохоронних заходів варто відзначити захист цінних територій від видобутку корисних копалин шляхом звернень або викупу землі [13, с. 25–27]. Такі товариства існували на о. Хортиця, на пів. Крим, у м. Харків, Київ, Львів, Миколаїв. Проте на той час ці товариства були відносно невеликими організаціями еліти без масової підтримки. Так чином, ми можемо їх порівняти із першою стадією розвитку політичних партій – політичними клубами, хоча природоохоронні товариства не завжди мали яскраво виражені політичні цілі.

Згідно із дослідженням Р. Такера, ще більше відвернула увагу суспільства від питань деградації та забруднення довкілля Перша світова війна, що змусила Російську та Австро-Угорську імперії перевести економіку на воєнні рейки та зосередитися на забезпеченні потреб армії у короткостроковій перспективі. Також бойові дії завдавали значної шкоди довкіллю, наприклад призводили масового винищення лісів [14, с. 19–37].

Революційні події 1917–1921 рр. стали ще одним суттєвим потрясінням для інституцій, що займалися природоохороною та врегулюванням природокористування. Зокрема це стосується природоохоронних товариств, які часто склалися із дворян та представників великого бізнесу або фінансувалися ними. Багато із таких представників еліти стали «ворогами народу» або втратили свої землі та доходи під час революції. Також припинили існування або в певній мірі згорнули діяльність наукові установи. Р. Слепухіна відзначає, що з території України до Німеччини виїхала вся родина Ф. Е. Фальц-Фейна, що раніше заснував та підтримував заповідник «Асканія-Нова» [15].

Тим не менш, в Українській народній Республіці були спроби відновити та розвинути державні інститути в галузі екології. У січні 1918 р. при Міністерстві Земельних Справ УНР створили відділ охорони пам'ятників природи, а на початку квітня – громадську комісію з охорони природи. Очолив її професор П. Тутковський. Як відзначає О. Василюк, за короткий період існування ці органи розпочали заходи із захисту степів, лісів та почала роботу над створенням музею пам'яток природи. Також Лісовий департамент Міністерства пробував зупинити будь-яке лісокористування на території УНР до ухвалення нормативно-правової бази у новій державі [16].

Окрім цього, у 1918 р. у м. Харків зоолог М. Шарлемань видав першу україномовну брошуру на природоохоронну тематику: «Охороняйте рідну природу!». Він зокрема пропагував необхідність ведення просвітницької діяльності, навчання природоохорони через екскурсії, роботу зі школярами та студентами. На думку вченого, суттєвою перешкодою для захисту довкілля на території України був низький рівень усвідомлення населенням необхідності природоохорони та поміркованого, раціонального природокористування. У подоланні такої екологічної неграмотності, на його думку, потрібно було опиратися на вчителів, екскурсиводів, керівників гуртків, агрономів, лісівників. Також М. Шарлемань

зробив внесок у дослідження впливу війни на довкілля у циклі заміток «Разрушення Пилявина», «Разрушення зоопарка», «Упадок Київського Зоологічного Сада». На думку вченого, станом на 1918 р. в Україні було знищено близько 65% довоєнного обсягу лісів [13].

За часів Української Держави (1918 р.) важливим кроком щодо розвитку української науки, в тому числі природничих наук, стало створення Української академії наук. Її очолив відомий вчений В. Вернадський. Як відзначає О. Цebro, Доробок В. Вернадського важливий як в контексті розвитку екологічної свідомості української еліти, так і в контексті розвитку екологічної науки та екологічної свідомості на світовому рівні. Вчений дослідив геологічну роль живих організмів та в першу чергу людини, як потужного суб'єкта впливу на неї [17].

Досвід участі цього вченого в Державній Раді Російської імперії від Академічної курії сприяв набуттю ним унікального досвіду: В. Вернадський був водночас науковцем із глибокою та новаторською спеціалізацією, і політиком та адміністратором із досвідом управління та участі в політичних процесах.

За активного сприяння М. Шарлеманя, П. Тутковського і В. Талієва у серпні 1918 р. в м. Київ провели попередню нараду природників України як підготовчий захід до З'їзду природників України. Вона була спрямована передусім на інституціоналізацію охорони природи в системі органів управління Української Держави. Зокрема йшлося про створення низки національних парків та поступове переведення приватних заповідників у статус державних. У цьому вони орієнтувалися на першопрохідців у галузі природоохорони на той час: американських та німецьких вчених та практиків. Проте варто відзначити, що тогочасний уряд Української Держави значною мірою опирався на великих землевласників, яким не були близькими ідеї природників, тому влада не сприяла втіленню таких намірів [13]. Також масові протести селян і політичних опонентів унеможливили ефективне втілення реформи.

У 1920-х природоохоронний рух на підконтрольній радянській владі території України активно відновлювався. Важливим напрямком у цей час була оцінка впливу на довкілля Першої світової війни та наступних революційних подій. Як писав М. Шарлемань, «війна та революція завдали природі нашої країни глибоких ран. Порубано більше половини загальної площі лісів, розорано останні куточки степів, постріляно багато цікавих і рідких звірів та птахів, знищено та й ще нищиться багато риби в річках» [13].

Тим часом керівництво УРСР розпочало створення нової нормативної бази природоохоронної діяльності. 16 липня 1926 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів УРСР ухвалили «Положення про пам'ятники культури і природи» [18]. На його виконання створили Український комітет охорони пам'яток природи, уповноважений їх знаходити та реєструвати. Він існував як громадський дорадчий орган при Народному комісаріаті просвіти. Комітет мав чотири інспектури із центрами у м. Київ, Харків, Одеса та Дніпропетровськ і відповідну мережу членів-кореспондентів, які займалися обліком пам'яток природи та популяризацією природоохорони [17].

Проте організація проіснувала лише до початку 1930-х, коли була запроваджена цензура та розпочалися репресії проти природоохоронців і науковців цього напрямку. Як відзначає О. Василюк, у 1933 р. 21 еколог зі Степового інституту в заповіднику «Асканія-Нова», на чолі з директором інституту В. Станчинським були арештовані і направлені в табори ГУЛАГ. Загалом, природоохоронці, які не були готові закривати очі на варварську нераціональну експлуатацію довкілля в межах радянської політики «підкорення природи», стали ворогами для влади [13; 18].

Суттєво вплинула як на стан довкілля, так і на ставлення суспільства до природи процеси індустріалізації та колективізації в СРСР, які спрямовувала та очолювала держава. У 1925 р. був офіційно проголошений курс на індустріалізацію.

Причому за вимогою Й. Сталіна індустріалізація мала бути форсованою, тобто передбачала максимально високі темпи нарощення виробництва, злам ринкових механізмів та пропорцій у промисловості, встановлення безпечейного пріоритету важкої індустрії. Гіганти важкої промисловості, а також електростанції, збудовані для їх забезпечення, суттєво вплинули на стан довкілля у індустріалізованих районах УРСР. Наприклад, будівництво дамб та гідроелектростанцій на р. Дніпро, зокрема ДніпроГЕС негативно вплинуло на стан річки та прибережних екосистем [19].

Форсована індустріалізація, примусова колективізація, плани щодо заготівлі товарного зерна та знищення українського селянства значно вплинули на свідомість населення УРСР, в тому числі на характер його взаємодії із довкіллям. Запровадження планової економіки із нереалістичними темпами виробництва змушувало господарюючих суб'єктів нехтувати екологічними аспектами, ставити на перше місце короткострокову вигоду та ігнорувати довгострокові наслідки господарської діяльності.

Водночас у Другій Речі Посполитій уряд та природоохоронні товариства проводили активну роботу зі створення об'єктів природно-заповідного фонду. Зокрема понад 120 резерватів були створені у Карпатах, на Львівщині та Волині. У 1920-1930-х р. Ухвалено низку рішень та законів для створення нормативно-правової бази охорони лісів, печер, озер, рік, рослин, тварин тощо [20].

Окрім державних органів у Другій Речі Посполитій функціонували і низка громадських природоохоронних товариств, зокрема Товариство природознавців ім. М. Коперника, Товариство любителів дерев, Товариство вирощування крайового лісового насіння, Зоолого-ботанічне товариство, Товариство охорони тварин, Товариство опіки над рідним краєм «Лісова охорона», Товариство академічної спілки природників Львівщини. Ці товариства переважно не мали вираженого проукраїнського характеру. Єдиною природоохоронною організацією із вираженим проукраїнським

спрямуванням була Комісія охорони природи при Науковому товаристві імені Шевченка. Також цій діяльності сприяла Українська греко-католицька церква на чолі із митрополитом А. Шептицьким.

Із початком Другої світової війни питання захисту довкілля стали другорядними через необхідність спрямування всіх зусиль держав учасників на ведення бойових дій. Війна завдала суттєвої шкоди довкіллю як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі через численні техногенні катастрофи, бомбардування, забруднення земель, водойм, лісів та інших екосистем нафтопродуктами, важкими металами та іншими отруйними речовинами. З. Паньків відзначає, що масова мобілізація спричинила дефіцит спеціалістів та техніки для обробітку землі, а потреба вирощувати їжу та технічні культури змусила швидкими темпами освоювати нові землі [21].

В рамках повоєнного відновлення СРСР вже випробувані до початку Другої світової війни принципи «підкорення» природи були повернуті. Це призвело до нової хвилі варварської експлуатації довкілля, а також до голоду 1946–1947 рр. на українських землях під владою СРСР. Як відзначає О. Василюк, тема впливу війни на довкілля свідомо замовчувалася [22].

План радянського диктатора Й. Сталіна щодо «перетворення природи» набув рис офіційного державного курсу в 1948 р. [23]. План передбачав насадження захисних лісосмуг, будівництво водосховищ, меліоративних систем, осушення та інші заходи нібито заради пом'якшення клімату, зокрема на півдні України. Зокрема створення мережі лісосмуг стало одним із ключових чинників уможливлення вирощування багатьох культур у степовій зоні. Водночас це сприяло і знищенню локальних степових екосистем заради розширення площ обробітку.

Також ефективності процесу шкодила вкрай централізована та заідеологізована система управління, наприклад, нав'язування керівництвом неефективних методів посадки лісосмуг, що при-

зводило до загибелі саджанців. В цілому такий заідеологізований та централізований підхід до планування став продовженням типової радянської політики проведення масових загальнодержавних кампаній, заснованих на амбітних гаслах та суб'єктивній думці керівництва, а не наукових дослідженнях та розрахунках. Як відзначає О. Шама, вона не тільки завідомо була спрямована на спробу «підкорити» довкілля інтересам держави, що порушувало баланс у багатьох екосистемах, але і часто була нерациональною та негнучкою, що призводило до неефективного із економічної точки зору господарювання [24].

Подібні масові експерименти із використанням довкілля продовжилися із за керівництва в СРСР М. Хрущова. Відомою стала провалена кампанія із вирощування «королеви полів» кукурудзи, що призвело до ризику нового голоду в СРСР і необхідності імпортувати зерно із «капіталістичних» країн. Як відзначає Ю. Каганов, за схожими принципами відбувалася і подальша індустріалізація, яку державна пропаганда висвітлювала також як перемогу людини над силами природи [25, с. 247–248].

Значного розвитку набула атомна енергетика. Атомні електростанції споруджували не тільки для власне забезпечення електроенергією УРСР, але також і країни соціалістичного блоку. При цьому ігнорувалися застереження низки науковців щодо ненадійності та небезпечного розташування об'єктів атомної енергетики, що в майбутньому стало однією із причин Чорнобильської катастрофи 1986 р.

Дисидент В. Марченко відзначає, що у державних мас-медіа цензурували будь-які згадки про негативні наслідки будівництва дамб на р. Дніпро, зокрема масове «гниття» водосховищ через неправильне проектування та надмірне використання добрив [23].

Єдиними легальними природоохоронними організаціями були підрозділи Українського товариства охорони природи (УТОП), створеного у 1946 р. Частину членів УТОП становили люди,

зацікавлені у захисті довкілля, проте держава не дозволяла їм втручатися у масштабні господарські проекти. Діяльність УТОП обмежувалася просвітницькою роботою та боротьбою із браконьєрством, й іншими дрібними злочинами проти природи, які здійснювали окремі громадяни, але не державні підприємства [26].

На початку 1980-х масового розвитку набув рух Дружин охорони природи (ДОП), які діяли переважно при біологічних і природничих факультетах університетів та інститутів. Соціальною основою для них були студенти. ДОП виконували не тільки функцію охорони довкілля, але і соціалізації молоді із екологічним ухилом. Серед головних напрямків їх роботи: боротьба із браконьєрством, захист тварин, природоохоронна пропаганда, дослідницькі експедиції. Тим не менш, вони також могли впливати лише на локальні порушення з боку звичайних громадян або місцевої влади, але не загальнодержавну політику.

Якісно новий етап у розвитку екологічного руху в Україні розпочався у другій половині 1980-х років. Н. Барановська відзначає, що цьому сприяли два ключових фактори: початок перебудови у 1985 р. в СРСР та Чорнобильська катастрофа 1986 р. [27; 28].

26 квітня 1986 р. внаслідок вибуху, пожежі та розкриття 4-го реактора Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС) стався потужний викид радіоактивних матеріалів у довкілля. Н. Нікітіна зазначає, що влада забороняла мас-медіа поширювати інформацію про наслідки аварії, їх ліквідацію, інформацію про можливий захист від опромінення. Це призвело до хвилі чуток та посилення недовіри до влади через масштабність катастрофи, які важко було приховати [29].

«Перебудова» уможливила, а Чорнобильська катастрофа надала значний привід для бурхливого розвитку опозиційного екологічного руху на території України та в СРСР загалом. Як відзначає О. Стегній, він якісно відрізнявся із попередніх структур УТОП [30].

Опозиційний екологічний рух в другій половині 1980-х сформувався як частина загального демократичного руху. Хоча поштовхом для цього стала ЧК, локальні екологічні об'єднання звертали увагу також на вирішенні локальних екологічних проблем, які не завжди прямо стосувалися ЧК. Влітку 1987 р. створені перші дві місцеві екологічні асоціації «Зелений світ», а наприкінці року вже сформована Українська екологічна асоціація «Зелений світ», створена за активної підтримки письменника О. Гончара. Першим її головою став С. Планчинда.

Програма цієї організації спиралася на вчення В.І. Вернадського про ноосферу та покладала відповідальність на людину за збереження та раціональне управління довкіллям. Відповідні погляди вони збиралися запровадити у галузях охорони здоров'я, юстиції, публічної інформації, освіти, культури, будівництва, промисловості, сільському господарстві та інших галузях. Згодом Українська екологічна асоціація «Зелений світ» стала основою для створення Партії Зелених вже в незалежній Україні [31].

Висновки. Таким чином, дослідження історичних передумов формування екологічної свідомості, екологічної політики на території України в різні історичні періоди, а також формування інститутів, що вплинули на екологічну політичну і дотичні до неї галузі, важливе для розуміння сучасних особливостей екологічної політики.

У дохристиянські часи природоохоронна діяльність на території України була тісно пов'язана із язичницькою релігією, а її носіями були шамани, волхви та інші представники духовенства. При цьому охоронялися священні ліси, озера, дерева, каміння, інші особливі природні об'єкти чи екосистеми.

Типова господарська діяльність людини аж до індустріальної революції у XVIII-XIX ст. мала екстенсивний характер, тобто нарощуванні виробництва відбувалося за рахунок розорювання нових земель, вирубування лісів, збільшення обсягів полювання чи риболовлі без значного акценту на зростання їх ефективності. Зокрема типові для тери-

торії України мисливство, землеробство та скотарство призводили до зниження популяції багатьох тварин і рослин, виснаження земель.

Перші законодавчі акти Київської Русі, Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої регулювали землекористування, полювання, рибальство, лісокористування та іншу господарську діяльність. В той же час спадкова еліта (бояри, шляхта, магнати, князі тощо) мала ексклюзивне право розпоряджатися певними угіддями, зокрема мисливськими угіддями для ексклюзивного полювання. Правові кодекси були орієнтовані на регулювання природокористування передусім не в інтересах його збереження, а для раціоналізації і збереження можливості експлуатації в довгостроковій перспективі. Тим не менш, механізми контролю їх виконання були недосконалими. До початку XX ст. на більшості території України, окрім частково індустріалізованих районів Донбасу та нафтовидобувних районів Галичини, економіка залишалася переважно аграрною. Рівень свідомості як суспільства, так і політичної еліти не сприяв піднесенню проблем довкілля до пріоритетних для ефективного вирішення в рамках політичної системи. Питання охорони довкілля у XIX – на поч. XX ст. були справою окремих дворян ентузіастів та вчених, які розвивали мережу гуртків та товариств охорони природи.

Суттєвої шкоди довкілля завдала Перша світова війна та революційні події 1917–1921 рр. Йдеться як про прямі наслідки бойових дій, так і про суттєве зростання попиту на ресурси і продовольство, що змусило виробників зосередитися короткостроковому нарощуванні продуктивності, часто за рахунок нераціонального та екстенсивного природокористування. Також це відвернуло увагу влади від питань створення природно-заповідного фонду і захисту довкілля загалом. Проте в цей час суттєвий доробок у галузі природокористування та природоохорони створили науковці В. Вернадський, М. Шарлемань, П. Тутковський, В. Талієв та ін. Їх потенціал обмеж-

ували об'єктивні обставини постійної зміни влади, браку фінансування, насильства і господарського занепаду.

На території України під контролем радянської влади відбулися процеси насильницької колективізації сільського господарства, що призвело до відчуження селян від результатів їхньої праці, кількох випадків масового голоду та Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу. Також спосіб використання землі в СРСР, особливо під час масових кампаній із «перетворення природи» та освоєння цілини, має характер екоциду, тобто масового організованого знищення довкілля. Подібний характер мала і радянська індустріалізація, що призводила до руйнування екосистем та забруднення довкілля. Її символами стали підприємства важкої промисловості, гідро- та атомні електростанції, які будували без достатнього врахування негативного впливу на довкілля.

Друга світова війна завдала суттєвої шкоди як самому довкіллю України через бойові дії та техногенні катастрофи, так і через чергову хвилю форсованого відновлення виробництва, орієнтованого на короткострокову перспективу і без врахування наслідків для

довкілля. Як німецька окупаційна влада, так і радянська влада були зацікавлені у максимальному швидкому визиску ресурсів та продовольства. Післявоєнне відновлення на території України під владою СРСР відбувалося форсованими темпами та в значній мірі відповідно до плану диктатора Й. Сталіна щодо «підкорення природи». Це вчергове завдало суттєвої шкоди довкіллю через нераціональне господарювання, а також вплинуло на суспільну свідомість. Радянська пропаганда нав'язувала думку, що довкілля – це ще один «фронт», який можна «підкорити» і нав'язати там свої закони. На практиці це часто призводило до екологічних катастроф та довгострокових негативних наслідків, які відчуваються і в сучасній Україні.

Відродження природоохоронного руху в Україні розпочалося у 1980-х рр. в середовищі дисидентів, які протестували проти варварського знищення довкілля та ігнорування права людини. Потужним чинником для мобілізації такого руху стала Чорнобильська катастрофа у 1986 р. Однією із найпотужніших організацій стала Українська екологічна асоціація «Зелений світ», сформована у 1987 р.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жарова Л. Сучасна екологічна політика. Чинники та підходи до формування. *Наука молода*. 2008. № 10. С. 136–140. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/27073/1/%D0%96%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf> (дата звернення: 21.05.2024).
2. Лозко Г. Українське язичництво. Київ : Укр. центр духов. культури, 2009. 90 с.
3. Возняк Р.Р., Маціборук П.В. Оцінка стану популяції бобра європейського в Житомирській області. *Агроекологічний журнал*. Київ, 2008. № 3. С. 22–25.
4. Петегрич В. Розвиток сільського господарства в Надбужанщині за доби раннього середньовіччя, *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С. 200–213.
5. Львівська область: природні умови та ресурси. Монографія за заг. ред. д-ра геогр. наук, проф. М. М. Назарука. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. 592 с.
6. Патlachuk O. Юридична техніка природоохоронних норм Статутів Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588-рр. *Бюлетень Мін'юсту України*. 2019. № 7. С. 29–35.
7. Понедельник Л. А. Мисливські угіддя Радзівілів – як туристичний об'єкт – дестинація в історико-культурній спадщині Олики. *Олика в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини*: наук. зб. : матеріали Міжнар. наук. конф., Луцьк – Олика, 29–30 жовтня 2021 року. Луцьк : ПП «Волинська друкарня». 2022. С. 42–47.
8. Приходько Ю. Відмінності інституційного середовища країн Східної Європи від передових країн Західної Європи у XVI–XVII ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2009. Вип. 42. С. 167–181.
9. Янишин Б.М. Соціально-демографічні зміни в містах Східної Галичини (XIX – початок XX ст.): основні риси, стан та перспективи дослідження. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Зб. наук. пр. 2016. Вип. 25. С. 135–146.

10. Козак М. З історії нафтової промисловості Прикарпаття. *Вісник Львівського університету*. Серія геологічна. 2015. Вип. 29. С. 133–137.
11. Донік О. Індустріальне освоєння Донбасу у XIX – на початку XX ст. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 201–214.
12. Давиденко В. М. Засновник біосферного заповідника «Асканія-Нова» Ф. Е. Фальц-Фейн поглядом з XXI століття. *Матеріали других наукових читань пам'яті Сергія Таращука*. 6-7 квітня 2011 року. Миколаїв: видавництво ЧЛУ ім. Петра Могили. 2011. С. 44–51.
13. Василюк О. Микола Шарлемань: напровесні заповідної справи. Київ: ПВТП «LAT&K». 2017. 420 с.
14. *Environmental Histories of the First World War* / ed. by R. P. Tucker et al. Cambridge University Press, 2018.
15. Василенко О. Пам'ятки природоохоронної літератури України. *Антологія українських видань, присвячених охороні природи початку XX століття (1914–1932)*. Серія: «*Conservation Biology in Ukraine*». Київ: LAT & K. 2019. Вип. 12. 330 с.
16. Супрун Н. Вчення В. Вернадського про ноосферу в контексті теорії сталого розвитку. *Тези Круглого столу «С. Подолінський, В. Вернадський, М. Руденко – подвижники природничих засад економічного мислення і господарювання»*: ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьм.», Каф. екон. теорії, м. Київ. 2020. С. 5–11.
17. Пам'ятки природоохоронної літератури України. Антологія українських видань, присвячених охороні природи початку XX століття (1914–1932). *Conservation Biology in Ukraine*. Вип. 12. Київ: LAT & K, 2019. 330 с.
18. Гідроенергетичний потенціал річок України: розвінчання міфів. Р.Б. Гаврилук, Г.К. Веремійчик, О.П. Гавриленко, Д.В. Гулевець, О.Г. Тарасова, С.А. Савченко, І. Матушек. Київ. Видавництво «Фенікс». 2018. с. 32.
19. Гайдукевич О. Проблема охорони довкілля та охорони природи Галичини (20–30-ті рр. XX ст.). *Схід*. 2017. № 1(147). С. 46–52.
20. Паньків З. Еволюція землекористування в Україні : монографія / З. Паньків. Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2012. 188 с.
21. Розмова з біологом про дослідження впливу війни на екосистеми України з 2014 року й донині. Накипіло. URL: <https://nakipelo.ua/rozmova-z-biolohom-pro-doslidzhennia-vplyvu-vijny-na-ekosystemu-ukrainy-z-2014-roku-j-donyni-2> (дата звернення: 21.05.2024).
22. Великий план перетворення природи: як за радянського союзу знищувалася природа України? Українська природоохоронна група. *Українська природоохоронна група*. URL: <https://uncg.org.ua/velykyj-plan-peretvorennia-pryrody-iaak-za-radiansko-ho-soiuzu-znyshchuvalasia-pryroda-ukrainy/> (дата звернення: 21.05.2024).
23. Деревя всієї країни, підкоряйтеся! Як в СРСР намагалися змінити клімат і саму природу. *NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/dereva-usijeji-krajini-pidkorjajtesja-jak-v-srsr-namahalisja-zmyniti-klimat-i-samu-prirodu-2514029.html> (дата звернення: 21.05.2024).
24. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
25. Історія сучасного зеленого руху України очима соціолога – Відкритий ліс. Відкритий ліс. URL: <https://www.openforest.org.ua/18046/> (дата звернення: 21.05.2024).
26. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр. Остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
27. Барановська Н. Вплив Чорнобильської катастрофи на трансформаційні процеси у суспільстві (до 25-річчя трагічних подій). *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 123–142.
28. Нікітіна Н. Соціальний аспект Чорнобильської катастрофи у філософському просторі української історії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2014. № 2. С. 90–92.
29. Стегній О. Г. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2001. 243 с.
30. Українська екологічна асоціація «Зелений світ». URL: <http://www.zelenysvit.org.ua/?page=about> (дата звернення: 01.02.2024).

REFERENCES:

1. Zharova L. (2008). Suchasna ekolohichna polityka. Chynnyky ta pidkhody do formuvannia [Modern environmental policy. Factors and approaches to formation]. *Nauka moloda*. № 10. S. 136–140. Retrieved from: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/27073/1/%D0%96%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf> [in Ukrainian]
2. Lozko H. (2009). Ukrainske yazychnytstvo [Ukrainian Paganism]. Kyiv: Ukr. tsentr dukhov. kultury. 90 s. [in Ukrainian]
3. Vozniak R. R., Matsiboruk P. V. (2008). Otsinka stanu populatsii bobra yevropeiskoho v Zhytomyrskii oblasti [Assessment of the state of the European beaver population in the Zhytomyr region]. *Ahroekolohichniy zhurnal*. Kyiv. № 3. S. 22–25. [in Ukrainian]
4. Petehyrych V. (2008). Rozvytok silskoho hospodarstva v Nadbuzhanshchyni za doby rannoho serednovichchia. Materialy i doslidzhennia z arkhologii Prykarpattia i Volyni [Development of agriculture in the Nadbuzhan region during the early Middle Ages. Materials and research on the archeology of Carpathians and Volhynia]. Vyp. 12, S. 200–213. [in Ukrainian]
5. Nazaruk M. M. (za zah. red.) (2018). Lvivska oblast: pryrodni umovy ta resursy: monohrafiia [Lviv region: natural conditions and resources: Monograph]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. 592 s. [in Ukrainian]
6. Patlachuk O. (2019). Yurydychna tekhnika pryrodookhoronnykh norm Statutiv Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529, 1566, 1588-rr [Legal technique of nature protection norms of the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania 1529, 1566, 1588]. *Biuletyn Miniystvu Ukrainy*. № 7. S. 29–35. [in Ukrainian]
7. Poniedielnyk L. A. (2022). Myslyvski uhiddia Radzyvilliv – yak turystychnyi obiekt – dystynatsiia v istoryko-kulturnii spadshchyni Olyky [Hunting grounds of Radzyvilliv – as a tourist object – a destination in the historical and cultural heritage of Olik]. Olyka v yevropeiskii istorii: vidtvorennia istoryko-arkhitekturnoi spadshchyny: nauk. zb. : materialy Mizhnar. nauk. konf., Lutsk – Olyka, 29–30 zhovtnia 2021 roku. Lutsk : PP «Volynska drukarnia». S. 42–47. [in Ukrainian]
8. Prykhodko Yu. (2009). Vidminnosti instytuttsiinoho seredovyscha krain Skhidnoi Yevropy vid peredovykh krain Zakhidnoi Yevropy u XVI–XVII st [Differences in the institutional environment of Eastern European countries from the advanced countries of Western Europe in the 16th–17th centuries]. *Istoriia narodnogo hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*. Vyp. 42. S. 167–181. [in Ukrainian]
9. Yanyshyn B. M. (2016). Sotsialno-demohrafichni zminy v mistakh Skhidnoi Halychyny (XIX – pochatok XX st.): osnovni rysy, stan ta perspektyvy doslidzhennia [Socio-demographic changes in the cities of Eastern Galicia (XIX – early XX centuries): main features, state and prospects of research.]. *Problemy istorii Ukrainy*. Vyp. 25. S. 135–146. [in Ukrainian]
10. Kozak M. Z. (2015). Istorii naftovoi promyslovosti Prykarpattia [From the history of the oil industry of the Carpathian region]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia heolohichna*. Vyp. 29. S. 133–137. [in Ukrainian]
11. Donik O. (2015). Industrialne osvoienntia Donbasu u 19th – na pochatku 20th [Industrial development of Donbas in the 19th and early 20th centuries]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*. Vyp. 9. S. 201–214. [in Ukrainian]
12. Davydenko V. M. (2011). Zasnovnyk biosferneho zapovidnyka «Askaniia-Nova» F. E. Falts-Fein pohliadom z XIX stolittia [Founder of the biosphere reserve "Askania-Nova" F. E. Falz-Fein with a view from the 21st century]. *Materialy druhykh naukovykh chytan pamiati Serhiia Tarashchuka*. 6-7 kvitnia 2011 roku. Mykolaiv: vydavnytstvo ChLU im. Petra Mohyly. S. 44–51. [in Ukrainian]
13. Vasyliuk O. (2017). Mykola Sharleman: naprovesni zapovidnoi spravy [Mykola Charlemagne: on the eve of the conservation case]. Kyiv: PVTP «LAT&K». 420 s. [in Ukrainian]
14. Tucker R. P. et al. (2018). Environmental Histories of the First World War. Cambridge University Press.
15. Vasylenko O. (2019). Pamiatky pryrodookhoronnoi literatury Ukrainy [Monuments of nature conservation literature of Ukraine]. Antolohiia ukrainskykh vydan, prysviachenykh okhoroni pryrody pochatku XX stolittia (1914–1932). Seriiia: «Conservation Biology in Ukraine». Kyiv, LAT & K. Vyp. 12. 330 s. [in Ukrainian]

16. Suprun N. (2020). Vchennia V. Vernadskoho pro noosferu v konteksti teorii staloho rozvytku [Teaching of V. Vernadsky about the noosphere in the context of the theory of sustainable development]. *Tezy Kruhloho stolu «S. Podolynskyi, V. Vernadskyi, M. Rudenko – podvyzhnyky pryrodnych zasad ekonomichnoho myslennia i hospodariuvannia»*: DVNZ «Kyiv. nats. ekon. un-t im. Vadyma Hetmana», Kaf. ekon. teorii, Kyiv. S. 5–11. [in Ukrainian]
17. Vasylenko O. (2019). Pamiatky pryrodokhoronnoi literatury Ukrainy [Monuments of nature conservation literature of Ukraine]. Antolohiia ukrainskykh vydan, prysviachenykh okhoroni pryrody pochatku XX stolittia (1914–1932). Seria: «Conservation Biology in Ukraine». Kyiv, LAT & K. Vyp. 12. 330 s. [in Ukrainian]
18. Havryliuk R.B., Veremiichyk H.K., Havrylenko O.P., Hulevets D.V., Tarasova O.H., Savchenko S.A., Matushek I. (2018). Hidroenerhetychnyi potentsial richok Ukrainy: rozvinchannia mifiv [Hydropower potential of rivers of Ukraine: debunking myths]. Kyiv. Vydavnytstvo «Feniks». S. 32. [in Ukrainian]
- Haidukevych O. (2017). Problema okhorony dovkillia ta okhorony pryrody Halychyny (20–30 rr. XX st.) [The problem of environmental protection and nature protection of Galicia (20–30s of the XX century)]. *Skhid*. № 1(147). S. 46–52. [in Ukrainian]
19. Pankiv Z. (2012). Evoliutsiia zemlekorystuvannia v Ukraini : monohrafiia [Evolution of land use in Ukraine: monograph]. Lviv : LNU imeni Ivana Franka. 188 s. [in Ukrainian]
20. Pikhtereva A. (2022). Rozмова z biologhom pro doslidzhennia vplyvu viiny na ekosystemy Ukrainy z 2014 roku y donyni [A conversation with a biologist about the study of the impact of war on the ecosystems of Ukraine from 2014 to the present day]. Nakypilo. Retrieved from: <https://nakipelo.ua/rozmova-z-biologhom-pro-doslidzhennia-vplyvu-vijny-na-ekosystemy-ukrainy-z-2014-roku-j-donyni-2> [in Ukrainian]
21. Shamina T. (2022). Velykyi plan peretvorennia pryrody: yak za radianskoho soiuzu znyshchuvalasia pryroda Ukrainy? [The big plan for the transformation of nature: how was the nature of Ukraine destroyed during the Soviet Union?]. *Ukrainska pryrodokhoronna hrupa*. Retrieved from: <https://uncg.org.ua/velykyj-plan-peretvorennia-pryrody-iak-za-radianskoho-soiuzu-znyshchuvalasia-pryroda-ukrainy/> [in Ukrainian]
22. Shama O. (2018). Dereva vsiiei krainy, pidkoraiatesia! Yak v SRSR namahalysia zminyty klimat i samu pryrodu [Trees of the whole country, obey! How the USSR tried to change the climate and nature itself]. *New Voice*. Retrieved from: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/dereva-usijeji-krajini-pidkorajtesja-jak-v-srsr-namahalisja-zminiti-klimat-i-samu-prirodu-2514029.html> [in Ukrainian]
23. Kahanov Yu. O. (2019). Konstruiuvannia "radianskoi liudyny" (1953–1991): ukrainska versiia [Construction of the "Soviet man" (1953–1991): Ukrainian version]. *Zaporizhzhia: Inter-M*. 432 s. [in Ukrainian]
24. Istoriia suchasnoho zelenoho rukhu Ukrainy ochyma sotsiolooha [History of the modern green movement of Ukraine through the eyes of a sociologist]. *Vidkrytyi lis*. Retrieved from: <https://www.openforest.org.ua/18046/> [in Ukrainian]
25. Danylenko V. (2018). Ukraina v 1985–1991 rr. Ostannia hlava radianskoi istorii [Ukraine in 1985–1991. The last chapter of Soviet history.]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 278 s. [in Ukrainian]
26. Baranovska N. (2011). Vplyv Chornobylskoi katastrofy na transformatsiini protsesy u suspilstvi (do 25-richchia trahichnykh podii) [The impact of the Chernobyl disaster on transformational processes in society (to the 25th anniversary of the tragic events)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 123–142. [in Ukrainian]
27. Nikitina N. (2014). Sotsialnyi aspekt Chornobylskoi katastrofy u filosofskomu prostori ukrainskoi istorii [Social aspect of the Chernobyl disaster in the philosophical space of Ukrainian history]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. № 2. S. 90–92. [in Ukrainian]
28. Stehni O. H. (2001). Ekolohichniy rukh v Ukraini: sotsiologichniy analiz [Ecological movement in Ukraine: sociological analysis]. Kyiv: Vyd. dim "KM Akademiia". 243 s. [in Ukrainian]
29. Ukrainska ekolohichna asotsiatsiia «Zelenyi svit» [Ukrainian ecological association "Green World"]. Retrieved from: <http://www.zelenysvit.org.ua/?page=about> [in Ukrainian]